

Verslag expertsessies 'Gezond en veilig' en 'Rijk en beleefbaar' 15 september 2017

Op 15 september 2017 hebben de expertsessies 'Gezond en veilig' en 'Rijk en beleefbaar' plaatsgevonden. Deze zijn bezocht door een brede groep professionals op het gebied van gezondheid, natuur, landschap, milieu, landbouw, cultuurhistorie, etc.

In deze expertsessies zijn we op zoek gegaan naar verdieping van onderwerpen die de gezondheid en de kwaliteiten van de leefomgeving raken. Daarbij ging het om hoe ontwikkelingen op het gebied van energietransitie, recreatie, klimaat, landbouw zich verhouden tot 'gezondheid' en 'kwaliteiten van het landschap'. In de expertsessies zijn we op basis van de volgende hoofdvragen het gesprek aangegaan.

Gezonde en veilige leefomgeving

- Zijn er (milieu)knelpunten die het behoud van een gezond leefmilieu voor de lange termijn in de weg staan?
- Hoe komen we tot een fysieke leefomgeving die uitnodigt tot gezond gedrag?

Rijke en beleefbare leefomgeving

- Hoe kunnen energietransitie, recreatie, landbouw en klimaatadaptatie bijdragen aan de kwaliteiten van onze leefomgeving?
- En wat is hiervoor nodig?

Over de expertsessie hebben wij de volgende conclusies getrokken:

- De diversiteit aan experts heeft ervoor gezorgd dat we vragen over opgaven als gezondheid, veiligheid, klimaatadaptatie, energietransitie en landbouw in gezamenlijkheid konden bespreken. Dit bracht een helder beeld naar voren van de urgenties die er spelen, gemene delers maar ook de discussiepunten.
- Er zijn onderwerpen naar voren gebracht die indirect verband hebben met de fysieke leefomgeving, maar waarbij deelnemers de hartenkreet uitten deze in relatie te brengen met de omgevingsvisie. Daarbij gaat het bijvoorbeeld over sociale cohesie, risico beleving of beter inzicht in of verkorting van de voedselketen.
- Er zijn duidelijke adviezen geformuleerd over inhoudelijke thema's, maar ook over de rol van burgers, gemeenten, wetterskip en provincie. Zo werd er gepleit voor gebiedsgericht werken samen met burgers (burgers als experts voor hun eigen leefomgeving) en anderzijds om als overheid koers te bepalen voor grotere thema's zoals de energietransitie en klimaatadaptatie.
- Kortom een inspirerende bijeenkomst, waarvan de opbrengst mede vormgeeft aan de omgevingsvisie. De expertsessie werd weliswaar georganiseerd door de provincie, maar we zullen de resultaten ook delen met onze samenwerkingspartners in de Friese Aanpak: 22 Friese gemeenten en het Wetterskip.

Hieronder volgt een samenvatting van de resultaten.

Landbouw en voedsel

Er moet vol worden ingezet op natuur-inclusieve landbouw, waarbij aandacht is voor biodiversiteit en gewerkt wordt met greendeals. Zoek de overeenkomsten tussen natuur en landbouw; waar kunnen ze elkaar versterken? De landbouw kan bijdragen aan de omgevingskwaliteit en aan de energievraagstukken. Stel de ecologie voorop, dan volgt vanzelf het economische verdienmodel. Zorg voor de beschikbaarheid van de ecologische kennis die je daarvoor nodig hebt. Biedt ook ruimte voor permacultuurachtige landbouw (dus met bomen en struiken).

Groene en blauwe diensten kunnen zorgen voor een meer extensieve veehouderij en akkerbouw. Intensieve landbouw heeft een grote invloed op de omgeving: het landschap

wordt aangetast, fijnstof problematiek, stankoverlast, wegen/verkeersveiligheid door landbouwverkeer, bodemvruchtbaarheid gaat achteruit. Burgers moeten veel beter beschermd worden tegen de overlast die door intensieve landbouw wordt veroorzaakt. Misschien moeten we alleen voedsel produceren voor de lokale bevolking (Nederland) en niet meer voor de hele wereld en moeten we mensen in andere landen laten delen in onze kennis, zodat zij ook voor hun lokale bevolking voedsel kunnen produceren.

Er moet meer verbinding tussen mensen en hun eten, zodat er meer bewustwording komt over hoe de voedselketen in elkaar zit. Gezonde voeding is namelijk van belang voor de gezondheid van mensen. Door te laten zien hoe voedsel verbouwd wordt, kun je zorgen voor meer begrip en aandacht voor gezond eten. Dit kun je bewerkstelligen door meer uitwisseling te laten plaatsvinden tussen stad en platteland, tussen agrariërs en burgers. Boeren zijn trots op wat ze produceren, burgers kijken daar heel anders tegenaan en zien vaak alleen de negatieve kanten (landschapspijn, minder weidevogels, etc.). De boer kan de dokter van de toekomst zijn. Bij het produceren van voedsel moet goed worden nagedacht over dikmakers, pesticiden, korte ketens, bodemverandering, etc. Dit vergt een integrale aanpak.

Uit onderzoek blijkt ook dat er rechtstreeks verband is tussen opleiding, inkomen en gezondheid. Mensen met minder geld blijken ongezonder te leven. Heb je daar als overheid een rol? Wat is nog eigen keuze van mensen?

Adviezen:

- *Maak financieel inzichtelijk wat de voedselketen kost en wat een kortere keten kost.*
- *Vergroot bij alles wat we doen de biodiversiteit (ook agrobiodiversiteit zoals bijen en rassen)*
- *We zouden moeten toewerken naar een gezonde landbouw, dat werkt tevens door in de maatschappelijke kosten van de gezondheidszorg e.d.; de boer de dokter van de toekomst?*

Ruimtelijke inrichting

Maatschappelijke baten van groen moeten worden meegewogen. Dit kan ook van belang zijn voor recreatie & toerisme, voor gezondheid en voor beleving van schoonheid. Bij de inrichting van de publieke ruimte zou dus veel meer aandacht moeten zijn voor groen. Er wordt een gezondheidswijzer genoemd. Het is een instrument om te bepalen hoe gezond de fysieke leefomgeving is. Het kan helpen om het gesprek aan te gaan met elkaar over hoe de leefomgeving gezonder, schoner veiliger zou kunnen worden.

Een groene omgeving werkt bijvoorbeeld rustgevend en de inrichting van de buitenruimte kan bewegen stimuleren. Er worden bijvoorbeeld veel (oude) bomen gekapt, omdat het financieel aantrekkelijker is om nieuwe bomen te planten. Oude bomen hebben echter een waarde die niet meteen in geld kan worden uitgedrukt; beleven van de omgeving, tegengaan van hittestress, verbeteren luchtkwaliteit (vasthouden van fijnstof) en het vasthouden van water. Het vergroenen van de omgeving kan ook worden verbonden aan andere opgaven, bijvoorbeeld met waterberging.

De toegankelijkheid van dat groene landschap moet veel groter worden, er is nu vaak sprake van een harde grens tussen functies. Er moeten "zachtere" overgangen komen.

"Groen" in de ruimte heeft meerdere functies: zowel verkoeling als voor wateropvang bij klimaatverandering, bevordert de gezondheid en draagt bij aan recreatie mogelijkheden. Zo wie zo bevordert het kunnen zien van "groen" de gezondheid en nodigt "groen" uit tot bewegen. Fietsnetwerken en wandelpaden, vooral ook mogelijkheden tot vrij struinen door landelijk gebied kunnen hier aan bijdragen.

Er zijn milieunormen die ook gezondheid moeten beschermen. Die zijn vaak sectoraal opgesteld: een norm voor lucht, een norm voor geluid, een norm voor bodem, etc. Maar wat als een mix van "verstoring/verontreiniging" op een burger afkomt? Wellicht dat dan met milieuzonering kan worden gewerkt, dat vraagt om een indeling van de ruimte. Het is ook

van belang om de achtergrond van de norm te kennen, waarvoor is de norm ooit ingesteld en voldoet hij nu nog steeds.

Naast deze normen mag een overheid ook ambities te benoemen (gewezen werd op een methodiek van Humanitas om dromen te benoemen) die boven deze normen uit gaan bijvoorbeeld voor fijn stof (relatie intensieve veehouderij en gezondheid) en geluid: "Fryslân de gezond(e)(ste) provincie". Dat hoeft wellicht niet generiek, maar wel gebiedsgericht. Ambitie stimuleert beweging. In plaats van strikte normen zou ook gewerkt kunnen worden met "een schuifpaneel"; een range waar binnen naar oplossingen gezocht kan worden. Daarmee kunnen ontwikkelingen gestimuleerd worden. De GGD wijst op de door de Gezondheidsraad opgestelde "kernwaarden gezonde leefomgeving". Dat zijn waarden voor de woonomgeving, gebouwen en mobiliteit. Ook heeft de GGD een visie op risico beleving ontwikkeld. Risico's (angst versus vertrouwen) worden bijvoorbeeld ervaren ten aanzien van mijnbouw en intensieve veehouderij (uitbreiding).

Leg bij gezondheid en veiligheid de focus niet alleen op technische en planologische opgaven. Kijk ook naar wat daar onder zit (toenemende eenzaamheid en anonimiteit). De sociale cohesie is van belang en ruimtelijke inrichting kan daar aan bijdragen, bijvoorbeeld door "groen" in te richten en bijvoorbeeld buurt tuinen of leefstraten (ontmoetingsplekken) aan te leggen. Ook bij inrichting van wijken is het van belang naar gemengde wijken te streven en sociaal lage hotspots (lage inkomens bij elkaar) te voorkomen. Daarbij werd gepleit voor integraal werken in wijkgerichte aanpak, dat wil zeggen niet alleen "groen", maar ook gezonder eten (b.v. stampot) in snackbars. Ook het belang van bereikbaarheid in brede zin (OV en snel internet) spreekt voor zichzelf.

Adviezen:

- *Niet nog grotere megastallen*
- *Stimuleer hergebruik*
- *Meervoudige bestemming mogelijk maken*
- *Bij bedrijfsontwikkeling of uitbreiding, eerst kijken naar vrije stallen/agrarische bebouwing*
- *Neem de regionale kenmerken en kwaliteiten als vertrekpunt, bouw daar op voort.*

Landschap en cultuurhistorie

Aanpak van problemen rond bijvoorbeeld veenweide, voedselvoorziening, energietransitie en klimaatverandering betekent dat het landschap verandert. Urgente problemen vormen juist een kans. Welke schaal kan het oude landschap aan? Er moeten nieuwe landschappen worden ontwikkeld. Wijs hier plekken voor aan. Je voegt een nieuwe laag toe. Landschap is niet statisch, maar het is een proces. Zorg wel dat je de landschapskennis meeneemt bij de ontwikkeling van nieuwe landschappen. Zorg ervoor dat mensen het omgevings-DNA snappen. Dit is o.a. van belang bij de inpassing nieuwe elementen: schaal is belangrijk. Gebruik je bestaande kwaliteiten als basis voor de verandering. Dan gaat het bijvoorbeeld om het benutten van de sterke landbouwsector om te komen tot een circulaire economie.

Er is een ondergrens voor (landschaps)kwaliteit. Maar het is zeer de vraag of je die vast moet leggen, want die ondergrens kan ook weer veranderen. Verschillende generaties denken er verschillend over. Waarschijnlijk is het beter om als overheid procesrandvoorwaarden te stellen. Hierbij vindt men het van de belang de kwaliteit van water, bodem en lucht als ondergrens (fundament) te stellen bij veranderingen. Die kwaliteit moet niet onherstelbaar aangetast worden. En dat vraagt ingrijpen van de overheid.

Geef een perspectief; hoe zit het nieuwe landschap er uit? En wat wil je behouden uit oude landschappen? De aanwezigheid van monumenten kan de beleefbaarheid en identiteit versterken.

Als je je landschap aanpast, doe dat dan gebiedsgericht en neem dan ook andere wensen/knelpunten mee. Streef naar een verdeling van functies passen in een gebied. Stel

dat als overheid als randvoorwaarde. Je nieuwe landschap moet ook een plus zijn voor bijvoorbeeld natuur en cultuurhistorie. Een circulaire samenleving geeft -zo verwacht men- vanzelf meer diversiteit aan functies en invulling van functies. Dat leidt ook tot een diverser landschap met hogere kwaliteit en ook meer biodiversiteit.

Adviezen:

- *Wees zuinig op cultureel erfgoed*
- *Ga gebiedsgericht werken*
- *Stel daarbij kaders voor bodem, water en lucht*
- *De provincie zou in de uitvoering gebiedsgericht te werk moeten gaan, ruimte geven aan initiatieven maar vanuit de duurzaamheidsdoelen er invulling aan geven.*

Social return

Wanneer een bedrijf wil ontwikkelen/uitbreiden, dan moeten ze eerst bijdragen aan bijvoorbeeld duurzaamheid, gezond voedsel, groene omgeving, bewegen. Een soort 'social return', een maatschappelijke rol. De samenleving zou bijvoorbeeld iets terug moeten doen voor al die diensten die de natuur levert.

Basis voor betrokkenheid van de Friese inwoners begint op school: kinderen zouden ook vakken moeten leren waarin ze met hun handen leren werken, herwaarderen ambachten. Gevoel van belang bij de leefomgeving.

Klimaatverandering

Het zal 1, 2 of 3 graden warmer worden. Gevolgen en maatregelen:

- hoge dijken
- waterberging
- natter/droger
- hittestress. van CO2 uitstoot naar CO2 negatief
- miljarden bomen poten
- uitstoot veenweide omhoog
- energie besparen
- voedselproductie in balans
- duurzame energie opwekken
- acceptatie wateroverlast

De klimaatverandering vraagt ook om een andere ruimtelijke indeling en heeft ook direct invloed op gezondheid. Rioleringsystemen moeten goed blijven werken en regenwater moet gescheiden worden afgevoerd van het sanitaire water. Regenwater kan in bebouwd gebied ook weer worden benut om in warme tijden hittestress tegen te gaan. Dit vergt wel een hele andere manier van denken, dan moet je water juist binnen het bebouwd gebied houden, wij zijn nu gewend om water zo snel mogelijk af te voeren.

De zoetwatervoorziening is ook erg belangrijk, voor drinkwater voor mensen, maar ook voor de landbouw en de veeteelt en ook voor natuurontwikkeling. Het drinkwater wordt bedreigd door verzilting. Een goede waterkwaliteit is van groot belang voor de gezondheid.

Gezondheid heeft ook te maken met je veilig voelen. Moeten we de dijken in de toekomst steeds opnieuw verhogen om aan de veiligheidsnormen te voldoen of moeten we ook meer naar technische oplossingen kijken. We kunnen weer op terpen gaan wonen en accepteren dat het land daaromheen zo nu en dan overstroomt. Er zijn dan ook hoogwaterplaatsen nodig voor dieren.

Door veel aquaducten te bouwen kunnen we, als er een overstroming komt, een groot deel van Fryslân niet evacueren naar hoog gelegen land. De aquaducten staan dan vol met water en zijn onbegaanbaar. We hebben dan bootjes nodig.

Energietransitie

De urgentie van de energietransitie kan ook een kans zijn voor een mooie verandering. Er moet een strategie komen voor energietransitie. Dit kan o.a. de volgende onderdelen hebben:

- Inpassing (zonne)energie, overheid moet kader geven
- Overweeg als overheid grootschalige gebieden aan te wijzen
- Van onderaf proces, ruimte bieden voor meer verspreide plaatsen
- Bevorder grootschalig concept, maar houdt invulling kleinschalig
- Sta kleine windmolens toe bij boerderijen en zonnepanelen op staldaken.
- Zet volop in om energiebesparing, zet in op 40 % krimp van landbouwdieren,
- Lever bijdrage aan CO2 reductie via vertraging oxidatie veenweidegebied (overstap naar natte landbouw)

Advies

- *Energietransitie; zal veel vragen van onze inrichting maar bekijk dit ook vanuit een kans om de inrichting er mooi mee te maken, m.a.w. een positieve agenda.*

Rol Omgevingsvisie, rol overheid en burgerparticipatie

De vraag is op welke onderwerpen de overheid moet inzetten, welke rol ze daarbij kiezen en welke manier ze burgers daarbij betrekken.

Onderwerpen

De nieuwe omgevingswet verplicht tot omslag in denken naar gezondheid, leefbaarheid en duurzaamheid. De overheid moet inzetten op circulair Fryslân, fossielvrij Fryslân en energieneutraal Fryslân. Leg je dromen vast in de Omgevingsvisie.

Rol

De overheid moet ruimte bieden.

Ruimte om in te spelen op initiatieven uit samenleving. Biedt als overheid de randvoorwaarden en ga over op ontwikkelingsplanologie. Zorg voor een verschuiving van regels naar procesvoorwaarden. Er bestaat een zorg: er verandert zoveel dat we niet zeker weten of we ons nu wel druk maken over zaken die echt relevant zijn. Overheid moet dus ruimte geven om flexibel te zijn en snel in te kunnen spelen op ontwikkelingen. De Omgevingswet en Omgevingsvisie zijn daar voorbeelden van; minder regels, meer kaders, meer experimenteerruimte. We moeten van 'nee, mits', naar 'ja, tenzij'.

Ga koppelen: koppel knelpunten en wensen aan de urgente opgaven. Koppel de kennis over die wensen en knelpunten en opgaven ook aan elkaar. Doe dat via een gebiedsgerichte aanpak.

De overheid moet keuzes maken.

Het energievraagstuk en de klimaatverandering e.d. zijn urgente problemen. Overheid lijkt die urgentie niet te ervaren, handelt er in ieder geval niet naar. Is er eerst een ramp nodig? Het is 5 over twaalf. Maak deze urgentie duidelijk. De urgentie vraagt een stevige aanpak, waarbij duidelijke (systeem)keuzes wordt gemaakt door de overheid. De maatschappij heeft die keuzes nodig. Bestuurders moeten minder bang zijn dat ze de verkeerde keuze maken en daarop afgerekend worden. Geen keuze maken is namelijk ook een keuze.

Een voorbeeld: In het veenweidegebied komt veel CO2 vrij. De huidige veenweidevisie doet daar weinig aan. Dit is een voorbeeld dat niet gehandeld wordt, terwijl er wel urgentie is. Durft de overheid deze keuze niet te maken? Of gaat korte termijn economisch belang hier voor duurzaamheid?

De overheid moet koers bepalen

Bedenk waar je heen wilt en werk daaraan. Redenaar van daaruit terug wat je nu moet doen. (back casting). Stimuleer initiatieven die daar aan mee werken. Wees niet bang het bestand los te laten. Geef verandering de tijd.

Burgers

Betrek (in een vroeg stadium) burgers, breng kennis en neem burgers mee in vraagstukken. Zie burgers als gelijkwaardige stakeholders. Maak verbinding. Dat geeft een positieve impuls. De urgentie moet worden verteld. Maak duidelijk aan burgers wat het effect is van ontwikkelingen. Gebruik naast het woord ook het beeld: waar willen we naartoe? Maak problemen helder en denk in kansen. Neem de inwoners mee door kennisontwikkeling. Zoek een goede 'verhalenverteller' daarvoor! Nadruk op: 'Wat bindt ons?' En blijf positief: Hoe lossen we de zaken op! Als valkuil van een extreme focus op lokaal is dat er te weinig verbinding (overgangszones) gelegd wordt tussen functies zoals water, landbouw, recreatie, zorg, cultuur etc.

Bij verbinden hoort ook dat inwoners actiever mee kunnen beslissen. Bij burgerparticipatie is het belangrijk dat burgerinitiatieven niet meteen worden tegengehouden wegens regelgeving. Niet meteen roepen dat iets niet kan.

Misschien ook meer werken met "local communities", daarbinnen is burgerparticipatie en lokale democratie gemakkelijker te realiseren. Daar kan ook worden gewerkt aan circulaire economie. Het sluiten van kringlopen is óók goed voor de gezondheid.

Burgers moeten al vanaf het begin kunnen participeren in een project. Om een goede burgerparticipatie te krijgen is van groot belang dat de juiste manier van communiceren wordt gekozen. Daarbij is het van belang dat er normale en begrijpelijke taal (itt overheidsjargon) wordt gebruikt. En dat hulpmiddelen zoals beelden of animaties en inzet van een omgevingsmanager wordt ingezet.

Adviezen:

- *Maak circulariteit (circulaire economie) en duurzaamheid het uitgangspunt voor de Omgevingsvisie en de uitvoering ervan*
- *De Omgevingsvisie moet inspireren. Benoem de kracht van Fryslân en zet daarop in. En laat bestuurders deze visie uitdragen.*
- *De politiek zou zich moeten uitspreken voor de volgende drie dingen; duurzaamheid, leefbaarheid, gezondheid. De Omgevingsvisie zou ruimte moeten geven om in deze drie richtingen te ontwikkelen.*
- *Maak de omslag van economisch gedreven keuzes naar keuzes voor de gezondheid en veiligheid van de bevolking*
- *Gezondheid als waarde meenemen en dus niet als een sausje dat erover wordt gegoten en formuleer ook een ambitie die je wilt bereiken.*
- *Bij gezondheid zijn er twee invalshoeken/verantwoordelijkheden:*
  - o *Die van de burgers zelf, het gaat dan over gedrag. Probeer hier te verbinden, luister naar de burger en stel de juiste vragen en kijk wat nodig is om "gezond" gedrag te bevorderen.*
  - o *Die van de overheid voor het handhaven van normen, zorgen dat de gezondheid van de burger niet wordt bedreigd omdat de gestelde normen worden overschreden. Dit is een basistaak voor de overheid.*
- *Zorg voor integraliteit in de aanpak. Vergeet dat vooral niet.*
- *Bij het inpassen van ontwikkelingen: benut kennis uit de regio*
- *Geef ruimte om te experimenteren; ga van regels naar ruimte voor wat je wèl wilt.*
- *Speel in op ambities (niet te precies)*
- *De Omgevingsvisie moet zich uitspreken over hoe om te gaan met ontwikkelingen: ja, mits.*
- *Werk met de methode van Nije Pleats.*
- *Kies als overheid een andere rol. Daarin spelen de begrippen cultuur en vertrouwen een grote rol.*